УДК 398.22

З.С. Аманбаева

БАШКОРТ ХАЛКЫНЫҢ «УРАЛ БАТЫР» ЭПОСЫНДА ДУАЛИЗМ КҮРЕНЕШЕ

В статье рассматриваются проблемы нравственного противостояния в лице образов родных братьев. На основе анализа мотива противостояния земного, небесного и подземного миров рассматриваются категории добра и зла, жизни и смерти. Это дает возможность составить целостную картину мифологической модели мира в сознании древнего народа.

Ключевые слова: добро, зло, дуалистическое мировоззрение, Урал-батыр, Шульген.

The article examines problems of moral confrontation in the form of images of brothers. Based on the analysis of the motive of confrontation between the earthly, heavenly and underground worlds, the categories of good and evil, life and death are considered. This makes it possible to create a holistic picture of the mythological model of the world in the minds of the ancient people.

Keywords: good, evil, dualistic worldview, Ural Batyr, Shulgen.

Дөнья яратылуга, изгелек беләң бергә явызлык та барлыкка килә. Яхшылыкның мөһимлеге аның явызлык белән параллель рәвештә баруында, аларның көрәшендә күренәдер, мөгаен. Изгелек белән явызлык көрәшен сурәтләүгә халык иҗатында зур гына урын бирелгән. Бу, әлбәттә, күбесенчә әкият, эпосларда сизелә. Әлегә сүз башкорт халкының кабатланмас милли хәзинәсе – «Урал батыр» эпосы хакында булыр.

«Урал батыр» эпосында күтәрелгән темаларның берсе – явызлыкка каршы көрәш. Әсәрдә явызлык ничек кенә көчле булмасын, ул барыбер яхшылыктан җиңелә, дигән фикер үткәрелә. Яхшылык белән явызлык көрәше борынгы җәмгыятьтәге дуалистик карашның эпикага үтеп керүен һәм төп темага әйләнүен күрсәтә.

Башкорт ыруларын башлап җибәрүче Йәнбирде карт белән Йәнбикә карчыктан кешелекне яклаучы, ил мәнфәгате белән янып яшәүче Урал батыр һәм кеше дошманына әверелгән Шүлгән дә туа. М. Сәгыйтов әйтүенчә, ике бертуганда яхшылык һәм явызлык образларын сурәтләү – ул халыкның борынгы дуалистик карашын чагылдыручы күренеш, ягъни ике көч – яхшылык белән яманлык гомер бакый бер-берсе белән көрәшә, дигән фикер. Урал белән Шүлгән – шул карашны гәүдәләндерүче бер-берсенә капма-каршы образлар [Сәғитов, б. 60].

Белүебезчә, дөнья фольклорында да ике туган арасындагы көрәш мотивын билгеләп үтәргә мөмкин. Мәсәлән, грек мифологиясендә Прометей белән Эпиметей, «Авеста»да Ахура-Мазда белән

Ангро-Манью көрәше дә шул изгелек белән явызлык көрәшенә барып тоташа.

Эпосның буеннан буена изгелек белән явызлык көрәше төп конфликт төенен тәшкил итә. Ә. Дәүләтколов үзенең хезмәтендә шушы ике башлангычта зароастризм диненә хас дуализм күренешенең чагылышын әйтеп үтә [Давлеткулов, с. 163].

Ә.М. Сөләйманов белән Р.Ф. Рәҗәпов «Башҡорт халҡының мифологик эпосына хас ҡайһы бер үҙенсәлектәр» дигән хезмәтләрендә эпоста К. Мәргән, М. Сәгыйтов, С. Галиндар игътибарын җәлеп иткән бер күренешне борынгы сунарчы ата-бабаларыбыз уздырган ритуалның чагылышы дип әйтеп үтәләр. Монда Йәнбикә белән Йәнбирденең сунарга чыгар алдыннан кабырчыктагы канны авыз итүләре турында сүз бара. Шул ритуал буенча, кан иясе булган ерткыч көче канны эчүчегә күчә, имеш [Сөләйманов, Рәжәпов, б. 338].

Шулай ук шушы ритуалның балигъ булмаган үсмерләр өчен тыелуы да игътибарга лаек, ди алар. Шүлгән олылар тыюына колак салмавы белән үзен ата-ана сүзен санга сукмаучы итеп кенә түгел, йола белән исәпләшмәүче рәвешендә дә күрсәтә. Менә шул башта ачылган кире ягы аның киләчәктә дә Урал батыр кылган изгелекләрнең киресен эшләвенә төшендерү әһәмиятенә ия. Ә Урал батыр ата-анасы тыюына колак салуы, ягъни йоланы бозмау ягында булуы белән киләчәктә изге юлдан китәсен алдан билгеләп куйгандай була. Шулай итеп, ерткыч канына бәйле йоланы бозу-бозмау асылда Шүлгән белән Уралның капма-каршы холык-фигыль иясе булып үсүен дә, моңа бәйле икесенең ике төрле маҗараларга очрауларын да, димәк, шуның белән эпоста ике сюжет сызыгы булуын да, аларның алга таба бер-берсенә охшамаган ике юнәлештә баруын да билгели.

Балаларның ата-аналарын, бигрәк тә аталарын тыңлау зарурлыгы хакында сөйләүче бу мораль әхлакый, патриархаль нормалар белән аңлатыладыр. Ике бертуганның дошманлашуы сөземтәсендә конфликт кискенләшә. Аларның бәрелешендә ыру җәмгыятенең бер-берсе белән дошманлашуы ике өлешкә бүленүен күрергә була. Берсе – Шүлгән – барысына хаким булып, башкаларны кол итәргә тырыша. Икенчесе – Урал – бөтенесенең тигезлеге, гаделлек, ыру җәмгыятенең йолаларын һәм нормаларын саклап калу өчен көрәшә. Урал явыз үлемне табып юк итәргә чакыргач та, ерткычлар белән беррәттән Шүлгән аңа каршы чыга. Бар тирә-якка яхшылык кына эшләгән Урал, явыз агасының Һомай-аккошны ашыйк дигән теләгенә каршы чыгып, Һомайны коткарып кала.

Урал – халык күрергә теләгән идеаль батыр образы. Уралның бөтен гамәлләре, батырлыклары кешелеккә үлемсезлек китерү мотивы белән бәйле. Ул гадел, ярдәмчел булырга тели, ыру, кеше мәнфәгатен үзеннән өстен куя, кыерсытылуга, изелүгә дучар булганнарны яклап көрәшә. Эпоста ул физик яктан бик көчле демиург итеп сурәтләнә. Шул ук вакытта Урал батырда башкорт халкына хас сыйфатлар, ягъни басынкылык, гадилекнең булуы ассызыклана. Уралның гаделлек

сыйфаты аеруча аның дошманнарга мөнәсәбәтендә чагыла. Ягъни ул аларны аяусыз юк итәргә тырышмый, ә уйларга, төзәлергә форсат бирә, тик тәкъдиме кире кагылса гына, аларны каты җәзалап үтерә. Шүлгәнне дә туры юлга бастырып карый, тик ул явызлыктан арына алмый. Эпоста Урал батыр агасына һәрвакыт яхшылыкның яманлыкны җиңүен аңлатырга тырыша. Агасы белән алыштан соң Уралның Шүлгәнгә эндәшүендә аңа тулы сыйфатлама биргән юлларга игътибар итеп үтик.

Йәштән яуыз үстең һин,
Урлап ҡан да эстең һин.
Атам һүҙен тотманың,
Яуызлыҡҡа ыҡланың,
Яҡшылыҡты ташланың.
Ҡанда йөҙҙөң яуың мән,
Ил капланың һыуың мән,
Ил үртәнең утың мән,
Дейеүҙәрҙе дуҫ иттең,
Кешеләрҙе хур иттең;
Яуызлығың ат иттең,
Йөрәгеңде таш иттең,
Атам йөҙөн ят иттең,
Әсәм һөтөн ыу иттең...
Һин һүҙеңдә торманың,
Яуызға ҡаршы барманың,
Бөтә илде һыу иттең,
Кеше ҡанын ҡоярға
Дейеүҙәрҙе өскөттөң,
Ер өҫтөндә эркеттең,
Тигеҙ ятҡан ер йөҙөн,
Иңкар-шоңкар иттең һин...

[Урал батыр, б. 161–162]

Бу сүзләрдән соң Шүлгән, әлбәттә, Уралга болай дип сүз бирә:

Ҡара йөҙөм йыуайым,
Аҡ йөҙ мән алдыңда
Килеп, ерҙе үбәйем,
Кешеләргә иш булып,
Бергә торлаҡ ҡорайым.

[Урал батыр, б. 162]

Шулай да Шүлгән явызлыктан баш тарта алмый.

Урал батыр кылынган изгелекләре өчен бер вакытта да халыкны үзе алдында бурычлы дип санамый. Ирекккә чыгып, газаптан котылган халык аның кылган изгелеге өчен: *«Инде, егет ни эшләйек, нindәй бүләк бирәйек; Тәңре тиһәк, кешеһең, ни тип әйтеп ҙурлайыҡ»,* – дип әйтүләренә болай дип җавап бирә:

Һис бер ҙурлык кәрәкмәй,
Ил батыры шул булыр –
Кеше һөйәр ил булыр.
Һеҙҙең шатлык – минеке,
Минең шатлык – һеҙҙеке.
[Урал батыр, б. 97]

Урал батыр гомеренең ахырына кадәр яхшылыкны пропагандалый. Моны аның түбәндәге сүзләре дәлилли:

Якшылык булһын атығыҙ,
Кеше булһын затығыҙ;
Яманға кул куймағыҙ,
Якшынан баш тартмағыҙ,
Тигән һүҙен әйткән дә
Урал батыр үлгән, ти.
[Урал батыр, б. 178]

Урал батырның үлемсезлек биргән тере су эзләве – «Урал батыр» эпосы сюжетының төп лейтмотивы. Бу мотив дөнья фольклорында да еш очрый. Урал батырның тере су эзләп үткән юлы – аның мәңгелек даны юлы. Бөтен кешелек язмышын кайгыртуында Урал батырның үлемсезлеге чагыла. Урал батыр – мәдәни герой, халыкның ата-бабасы. Ул кылган изге гамәлләр бөтен кешелек өчен социаль әһәмияткә ия. «Урал батыр» эпосында мәдәни герой төшенчәсе булу һичшиксез аны үлемсезлек проблемасы белән бәйле башка мифлардан аерып тора. Монда тере су мотивы тирән символик мәгънәгә ия. Герой җирне тере су белән сугарып, табигатьтә мәңгелек тәртип урнаштыра.

Урал батыр кешелекнең, табигатьнең үлемсезлеге өчен көрәшә. Әмма ул кешенең мәңгелек тормышы турында үз фикерен үзгәртергә мәҗбүр була. Моңа, беренчедән, хайваннар дөньясының каршы торуы, икенчедән, тере су эчеп, газапланып яшәгән картны очрату булышлык итә. Карт үзенең күргән газапларын сөйләп, Уралга үлемсезлектән баш тартырга киңәш бирә. Шуннан соң гына батыр табигатьне, тирә-як мохитне үлемсез итәргә карар кыла.

Урал батыр бөтен коллектив мәнфәгатен кайгыртырга тырыша. Бу бигрәк тә геройның тере судан баш тартуы, шәхси үлемсезлеккә өлгәшергә теләмәвендә чагыла. Монда аның батырлык, гаделлек, олыларны олылау, кечеләрне кече итү кебек әхлакый сыйфатлары чагыла. Тере су белән ничек эш итүе – ул Урал батырның әхлагын билгеле: ул үз-үзенә хыянәт итми һәм үзенең үлемен лаеклы кабул итә.

С.С. Парсамов әйтүенчә, «Үлемсезлек таныла, әмма бер шәхеснең физик үлемсезлеге түгел, ә аның даны, яхшы гамәлләренә карата буын-варисларының рәхмәтлелеге. Туры мәгънәдә, поэма раславынча, шәхес түгел, ә бөтен халык үлемсез...» [Парсамов, с. 90].

Шулай итеп, әсәр башыннан Урал – яхшылык, ә Шүлгән явызлык яклы булып чыгыш ясый. Димәк, «Урал батыр» эпосында Шүлгән

белән Урал – борынгы башкорт халкының дуалистик карашын гәүдәләндерүче капма-каршы образлар. Яхшылык һәм явызлык, яшәү һәм үлем, үлемсезлек көрәше «Урал батыр» эпосы эчтәлегенең нигезен тәшкил итә. Кешенең үлемсезлеге аның изгелегендә – эпосның төп идеясе менә шул. Бу идея картның *«Күккә лә осор – яҡшылыҡ, һыуға ла батмаҫ – яҡшылыҡ, утта ла янмаҫ – яҡшылыҡ, телдән дә төшмәҫ – яҡшылыҡ»* [Урал батыр, б. 95], дигән сүзләренә нигезләнгән.

Әдәбият

Давлеткулов А.Х. Проблемы художественно-эстетического осмысления истории этноса в башкирском эпосе. Уфа, 1998. 214 с.

Сәғитов М.М. Боронғо башкорт ҡобайырҙары. Монография. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. 224 б.

Сөләймәнов А.Х., Рәжәпов Р.Ф. Башҡорт халкының мифологик эпосына хас ҡайһы бер үҙенсәлектәр. Өфө, 1998. 448 б.

Парсамов С.С. К вопросу об отражении мифологических воззрений в башкирском народном эпосе «Урал батыр» // Башкирский фольклор. Вып. IV. 85 лет записи башкирского народного эпоса «Урал-батыр»: сб. статей. Уфа: Гилем, 2000. 301 с.

Урал батыр. Башкорт халык кобайыры. Өфө: «Аэрокосмос һәм ноосфера», 2004. 213 б.

Аманбаева Зилия Сатыбалды кызы,
М. Акмулла исемендәге Башкот дәүләт педагогика университетының мәгълүмат-аналитика бүлеге әйдәп баручы белгече